

Кўхна Хоразм заминида жахон фани ва маданияти ривожига муносиб хисса қўшган кўплаб буюк алломалар етишиб чиккан. Абул косим аз-Замахшарий ана шундай улуг сиймолардан биридир.

Алломанинг тўлик исми Абул косим Махмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у хижрий 467 йил ражаб ойининг 27 куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта касабаларидан бири — Замахшар кишлоғида таваллуд топди. Аз-Замахшарий хақидаги маълумотлар асосан Ўрта аср араб манбаларида келтирилади. Отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, саводли, такводор, диёнатли киши бўлган ва аксар вақтини Куръон тиловатию намоз ўқиш билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган.

Аз-Замахшарийнинг онаси ҳам такводор, диндор аёллардан ҳисобланган.

Афтидан, аз-Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган. Чунончи, шоир касидаларидан бирида отасининг фарзандлари кўп ва оиласи катта бўлгани туфайли ҳам тирикчилик йўлида тинмай меҳнат қилгани хақида ёзади.

Аз-Замахшарийлар оиласи исломнинг муътазилий таълимотига мансуб бўлиб, ёш Махмуднинг дунёкараши мана шу диндор, такводор отасининг таъсирида шаклланди ва дастлабки билимни ҳам ўз отасидан олди. Аллома хақидаги маълумотлардан маълумки, унинг бир оёғи ёғочдан бўлиб, тарихчилар бу ҳақда: «Бир оёғи ёғочдан эди ва узун яктагини тушириб қийгани учун курган одам уни чўлок деб ўйларди» — деб ёзганлар. Оғир иллат туфайли у ёшлигидан бир оёқ бўлиб қолган ва шундан сўнг отаси уни энди оғир меҳнатга ярамайди, деб қийим тикувчи устага шогирдликка бермокчи бўлади. Бирок ёшлигидан илмга хавасманд ўсган Махмуд отасидан ўзини мадрасага ўқишга юборишни сўрайди. Ўғлидаги илмга бўлган зўр иштиёқ ва хавасни сезган отаси уни мадрасага беради.

Аз-Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан кизиқиб, толиби илмлар орасида зўр истеъдодини намоён қила бошлайди. У мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиёти, диний илмларни пухта эгаллашга киришади, ўша даврда илм ахпи орасида кадрланган хаттотлик санъатини ҳам мукамал эгаллаб, ўз тирикчилигини биркадар тузатади. Сўнг, араб тарихчиси ва биографи ибн Халликоннинг ёзишича, талабалик ёшига етгач, билимини янада ошириш, ҳар томонлама камол топтириш

максадида Бухорога йўл олади. Бухоро, машхур олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961-1138) ибораси билан айтганда: «Сомонийлар давридан бошлаб шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илгор кишилари жамланган: ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йигилган (жой) эди».

Аз-Замахшарий Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, котиблик билан шугулланади, ҳукмдорлар билан яқинлашишга уринади. Бирок қобилияти, илми, фазилатига яраша бирор мансаб ва муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади, матлабу-максадларининг ушалишига умид боғлайди. 1118 йили аз-Замахшарий огир дардга чалинади, бу касалликдан тузалгач эса ҳукмдорлар хизматини мансаб ва мол-дунё таъмасидан мутлақо воз кечади, қолган умрини фақат илм-фанга бағишлашга, асарлар таълиф этишга астойдил қарор қилади.

Аз-Замахшарийнинг ўз даври илмларини тўлиқ эгаллашга, олимлик даражасига етишишида, шубҳасиз, устозларининг хизмати бениҳоя катта бўлган. Мана шундай устозлардан бири — тил, лугат ва адабиёт соҳасида машхур олим Абу Мудар Махмуд ибн Жарийр ал-Даббий ал-Исфохонийдир (1113 йили Марвда вафот этган). Ал-Исфохоний Хоразмда ҳам бир қанча муддат яшаган. Бу ўлкада муътазиллийлар таълимотининг жорий бўлиши ҳам мана шу Ал-Исфохоний номи билан боғлиқдир. Аз-Замахшарий Бағдодда шайх ул-ислом Абу Мансур Наср ал-Хорисий, Абу Саад аш-Шакконий, Абул Хаттаб ибн Абул Батар каби машхур олимлардан ҳадис илмидан таҳсил олди. Маккада бўлганида эса нахв ва фикх бўйича илми Абу Бакр Абдуллох ибн Талхат ибн Мухаммад ибн Абдуллох ал-Йабирий ал-Андалусий, аш-шайх ас-Садийд ал-Хаййатий, лугат илмини эса Абу Мансур Мавхуб ибн ал-Хадар ал-Жаволикий каби машхур олимлардан ўрганди. Аз-Замахшарий ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфохон, Шом, Бағдод ва Шиғозда, икки марта Маккада бўлди. Олим бу ерда илмий ишларини давом эттирди, араб тили грамматикаси ва лугатини ҳамда маҳаллий қабилаларнинг лаҳжалари, мақоллари, урф-одатларини чуқур ўрганди, бу минтақа жугрофиясига оид хилма-хил маълумотларни тўплади.

Адиб кўп асарларини Маккалигида яратади. Ўз ҳаётида чуқур из қолдирган Маккада аз-Замахшарий беш йилча яшайди. Шу боисдан у Жоруллох («Оллохнинг қўшниси») деган шарафли лақабга муяссар бўлади.

Ўз даврининг йирик олими даражасига кўтарилган аз-Замахшарийнинг Хоразмда ҳам, Шарқнинг бошқа кўпгина шаҳарларида ҳам кўпдан-кўп шоғирдлари бўлган, аллома кўп вақтини ўшаларга бағишларди. У қариндош-уруғларининг қийин-қистовларига қарамасдан, ҳаётида бирор марта ҳам уйланмаган. Илмий асарлар яратиш ва муносиб шоғирдлар тайёрлашни фарзанд ўстиришдан аъло деб ҳисоблаган. Аз-Замахшарий охириги марта Маккадан қайтиб, Хоразмда бир неча йил яшайди ва хижрий 538 йилда, арафа кечаси (1144 йил 14 апрел) вафот этади. 1333 йили Хоразмда саёҳатда бўлган машхур араб сайёҳи ибн Баттута (1304-1377) «Ар-Рихла» («Саёҳатнома») асарида аз-Замахшарийнинг устида қуббаси бўлган макбарасини кўрганини ёзади.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий араб грамматикаси, лугатшунослик, адабиёт, аруз илми, жугрофия, тафсир, ҳадис ва фикхга оид элликдан ортиқ асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб қолган.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид «Ал-Муфасссал» (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. «Ал-Муфасссал» араб тили нахву сарфини ўрганишда йирик қўлланма

сифатида азалдан Шаркда ҳам, гарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий киммати жихатидан аз-Замахшарийнинг бу асари таникли араб тилшуноси Сибавайхнинг (796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида ҳам бу асар катта эътибор қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Хатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совға қилишни ваъда берган. Бир канча кишилар асарни ёд олиб, муқофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам канчалик юксак баҳоланганини кўрсатади. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. «Ал-Муфасссал»нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси «Ал-Унмазаж» («Намуна») номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан Шарх абйат китоб Сибавайх» — ҳозир зикр этганимиз Сибавайхнинг китобига ёзилган мукамал шарҳдир. аз-Замахшарийнинг ҳоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган «Мукаддимат ул-адаб» асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, хо-размшоҳлар даврида илм-фан, маданият анча тараққий қилган эди. Хукмдорлар, айниқса, ҳоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоиру адибларга ҳурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли, маърифатпарвар, адабиётга қизиққан, билимдон одам эди. Унинг даврида илм-фан тараққиёти йўлида бир канча хайрли ишлар амалга оширилган. Шу сабабдан бўлса керак, аз-Замахшарий «Мукаддимат ул-адаб»ни унинг номига бағишлаб ёзган. Асар беш катта қисмга бўлинган бўлиб — отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асар 1137 йиллари ёзиб тугалланган.

аз-Замахшарий ўз асарида ўша давр араб тилининг истеъмомда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамрашга интилан, уларнинг этимологиясига катта эътибор қилган. Шу боисдан ҳам аз-Замахшарийнинг бу йирик асарини мазкур йўналишдаги дастлабки асарлардан дейишга ҳақлимиз. «Мукаддимат ул-адаб» арабчадан форс, чига-той, мўғул ва турк тилларига таржима қилинган. Манбаларда таъкидланишича, асарнинг чигатой тилидаги таржимаси аз-Замахшарийнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Зотан ҳоразмшоҳ Отсизнинг тушуниши учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чигатой тилидаги таржимаси ҳам яратилган, деб билиш ўринлидир. «Мукаддимат ул-адаб» яратилган даврдан бошлаб бир неча асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. У биринчи марта 1706 йили Хўжа Исроҳ Афанди томонидан усмонли турк тилига таржима этилган. Сўнгра Оврупонинг бир канча тилларига (француз, немис) ўгирилган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейдан, қозон шаҳарларида, Норвегия, Миср ва Ҳиндистонда бир неча марта чоп этилган. Немис олими Ватзастайн «Мукаддимат ул-адаб»-нинг Оврупо қўлёзма фондларидаги еттита нусхасини қиёсий ўрганиб, 1850 йили Лейпцигда асарнинг икки жилдлик танқидий матнини нашр этган.

Асарнинг чигатой тилидаги таржимаси ўзбек тили тарихини ўрганувчилар учун муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Садриддин Айний 1921 йили «Меҳнатқашлар товуши» газетасига ёзган мақоласида «аз-Замахшарийнинг «Мукаддимат ул-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», деб ёзган эди.

аз-Замахшарий Макка амири, олим ва адиб Абул Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваххос ас-Сулаймон билан дуст эди. Ибн Ваххос ўз мамлакатининг жугрофияси билан жуда

яхши таниш бўлган. Аз-Замахшарий ибн Ваххос маълумотларига таяниб, ўзининг Хижозга килган сафаридан олган шахсий кузатишлари асосида ёзган «Китоб ал-жибол ва-л-амкина ва-л-мийох» («Тоглар, жойлар ва сувлар хакида китоб») номли асарида жугрофий жойлар, тоғлар ва денгизларга дойр кимматбаҳо маълумотлар келтиради. Машхур араб олими ва сайёҳи Ёкут ал-Хамавий (1179-1229) ҳам ўзининг бутун дунёга таникли «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар комуси») асарида Арабистон, хусусан, Хижоз хақидаги маълумотларни аз-Замахшарийнинг ушбу асарига таяниб ёзган. Аз-Замахшарийнинг бу асари гарб олимлари ўртасида ҳам кенг танилган, 1856 йили голландиялик арабшунос олим Сальверда де Граве томонидан мукаммал тадқиқ қилинган ҳолда нашр этилган.

Аз-Замахшарий адабиёт, тафсир, ҳадис, фикх илмлари бўйича ҳам мукаммал асарлар яратган.

Олимнинг «Асос ал-балог» («Нотиклик асослари») асари асосан лугатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасохати, мукаммаллиги хақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасохат, балогат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак.

Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадқиқ этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

«Атвок уз-заҳаб фи-л-мавоиъ ва-л-хутаб» («Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар») — насихатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими Фон Хомир томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча ўтгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили ҳам усмонли турк тилига таржима қилиниб, Истамбулда нашрдан чиққан...

Аз-Замахшарийнинг «Рабиъ ул-аброр ва нусус ул-ахйар» («Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни») асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид ҳикоялар, латифалар, суҳбатларнинг энг саралари жамланган, 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир кўлёзма нусха-си Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам кўлёзмалари мавжуд.

Олимнинг аруз вазни хақида баҳс юритувчи «Ал-Кустос фи-л-аруз» («Арузда ўлчов (мезон)») асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йигилган араб мақоллари, масалларига бағишланган бошқа бир асарини «Ал-Мустаксо фи-л-амсол» («Нихоя-сига етган масаллар») деб аташ. «Макомат» («Макомлар») — эллиқ макомдан иборат бўлиб, қофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. «Девон уш-шеър» китоби ҳам диққатга сазовор асарлардан саналади. Аз-Замахшарийнинг «Навобиг ул-калим» («Нозик иборалар») асари эса араб лугатларини ўрганишга бағишланган юксак дид билан ёзилган. Бу асар дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда, 1870 йили қоҳирада, 1884 йили Байрутда, 1896 йили эса қозонда нашр этилган.

Аз-Замахшарийнинг гоятда кенг танилган «Ал-Кашшоф ан ҳақоик ит-танзийл ва уйун илгақовийл фи вуҷух ит-таъвийл» («Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш») асари Қуръон тафсирига бағишланган. Маълумки, Ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарҳ билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам қуръон яратилган даврдан бошлаб унга бағишланган тафсирлар, шарҳлар ёзишга

катта эҳтиёж сезилган. Турмуш тақозоси билан шундай вазиятда ислом тарихида қуръонга бағишланган кўпдан-кўп тафсирилар, шархлар вужудга келган. Аз-Замахшарий ҳам тафсир ёзишдан аввал ўзидан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганган. «Ал-Кашшоф» аз-Замахшарий Маккада турган пайтида, уч йил давомида (1332— 1334) ёзилган.

Немис шарқшуноси карл Броккелман дунёнинг турли қўлёзма хазиналарида «Ал-Кашшоф»нинг юзга яқин қўлёзмалари ва асарнинг ўзига битилган йигирмадан ортиқ шарх ва хошиялар борлиги ҳақида ёзиши аз-Замахшарий асарининг катта шухратидан далолат беради.

Кохирадаги бутун дунёга машҳур Ал-Азхар диний дорулфунунининг талабалари ҳам аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари асосида Қуръонни ўрганадилар.

«Ал-Кашшоф»нинг Тошкентда, жумладан, Ўрта Осиё ва Козогистон мусулмонлари диния назоратининг кутубхонасида бир канча қўлёзма нусхалари сақланади.

Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари хали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқида унга катта шухрат келтирган.

Алломани чуқур ҳурмат ва меҳр билан «Устоз ул-араб ва-л-ажам» («Араблар ва ғайри араблар устози»), «Фаҳру Хваразм» («Хоразм фаҳри») каби шарафли номлар билан атаганлар. Машҳур олимлар, шоирлар, адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўлиб, кизгин илмий баҳслар, мунозараларда унинг фикри инобатга олинарди. Мана шундай улкан обрў-эътибор, эҳтимол, даҳо ўз асарларидан бирида «ва инний фи Хваразм каабат ул-адаб» («Чиндан ҳам мен Хоразмда адиблар учун бир қаъбаман») деб ёзишига асос бўлган бўлса керак!

У. Уватов